

**İttihad ve Terakki Cemiyeti Harb Kabinesinin Karnesindeki
Bazı Zayıf Notlar (1914-1918)**

Ömer Faruk Altay*

“1917 başında Sadrâzam olan Talât Paşa,
çocukları bile askere alır.”¹

Aralık 1914. İstanbul Şehremîni Askerî Tabib Cemil (Topuzlu) Paşanın belirttiğine göre, Şeyhü'l-İslâm ve Evkâf Nazırı Ürgüblü Hayri tazyikiyle 1914 nihayetinde vazifesinden azledilmiştir. Cemil, şehremînlikten istifa ettirilince Harbiye Nazırı Enver tarafından Harbiye Nezareti uhdesinde Bağdad Sıhhiye Müfettişi Umumîsi tayin edilmek istenmiş fakat Cemil beğenmeyerek istikrahen reddetmiştir. Böylesi vukuat akabinde Cemil, İsviçre'ye iltica etmek üzere, 18 Aralık 1914 günü, Cenevre şehrine doğru ailece yola çıkacaktır. Cemil, İTC Harb Kabinesi yardakçılarının birtakım yolsuzluklarından şahid olduğu vechile bahsetmiştir. Örneğin, Cemil'in en nihayet azlettiği İTC Merkez Komite mensubu bir yüksek mühendis, Şehremaneti'nde çalışmadığı halde maaşını "tıkır tıkır" almıştı. Örneğin, İaşe Nazırı Kara Kemal, yeni İstanbul Şehremîni İsmet (ki Cemil'in muaviniydi) tavassutuyla vurgunculuk yapmaktaydı:

[İTC] Merkezi Umumîye mensup yüksek maaşlı bir mühendis, işine gelmez, fakat aylığını tıkır tıkır alırdı. Onu azletmiş, Merkezi Umumînin bu zatı tekrar işe almaklığım hakkındaki müracaatlarını da reddetmişim. [Dahiliye Nazırı] Talât Bey bu hususu iltimas için geldi, un meselesinde olduğu gibi, bu sefer de ret cevabı verdim. Nazır, ne yalan söylüyeyim yine tavrını bozmadı ve beni gücendirecek tek kelime de söylemedi.

[..]

Gelelim bahsimize: Kara Kemal, İstanbul'un iâşesini tamamen üstüne alamıyacağını, beni istediği yola getiremeyeceğini anlayınca aleyhimde harekete başladı. Nazırlardan birçoğu beni tutuyordu. Yalnız Şeyhislâm ve Evkaf Nazırı Hayri Efendi ile aram açıktı. Hal bu merkezde iken, bir gün, eski adliye nazırlarından Necmeddin Molla Emanete geldi. Bana, Talât Beyle görüşüğünü ve onun, Emanetten çekilmekliğimi istediğini söyledi.

Derhal:

- Peki, dedim, iki satırlık bir istifaneme yazdım, doğruca Dâhiliye Nezaretine gittim.

Talât Bey:

“Paşa, dedi, kendi hesabıma çok müteessirim. Ne yapayım ki, iki büyük cereyan karşısında kaldım. Ben başta olduğum halde Enver, Cemal ve daha bir iki nazır behemehal Emanette kalmanı istiyorduk, Fakat, kim olduğunu, senin de pekâlâ bildiğin bir zat, *ya ben, ya Şehremîni* deyip duruyor. Ne yapalım? Biliyorsun ki, geçenlerde cihat fetvası verildi. İşte bu esnada, onun mevkiini terketmesi bin türlü kıl-ü kallere sebep olacak. Gerek dâhilde, gerek hariçte fena akisler yapacak. Bundan dolayı seni feda ettik. Emin ol, yakında, hatta birkaç ay sonra tekrar Şehremanetine geçeceksin!

Atf Gösterimi: Ömer Faruk Altay. (2026, Nisan 3). İttihad ve Terakki Cemiyeti Harb Kabinesinin Karnesindeki Bazı Zayıf Notlar (1914-1918) [Geliştirilmiş baskı]. *Tarih Tahkik*, tarihtahkik.com adresinden temin edilmiştir.

* Türkiye siyasî tarihi (~1918-1923~) sahasında bağımsız araştırmacı-yazar. Elektronik posta: tarihtahkik@gmail.com.

¹ Doğan Avcioğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, 1978, c. 3, s. 950.

Talât Beye vedâ ettim. Şehreminliğinden; tereyağından kıl çeker gibi, kolayca yakamı kurtardığımdan dolayı üzerimden büyük bir yükün kalktığını duyuyordum.

Ertesi günü, yerime eski muavinim İsmet Bey getirildi. Üç gün sonra da ekmeğin okasına on para zammedildi. Çuvalı otuz iki franktan olmak üzere 100.000 çuval unun alındığını da duydum.

Şehremaneti, bütün harp müddetince, Kara Kemal'in elinde kaldı.

Zavallı İstanbul halkı, lüzumsuz yere, ekmek yerine mısır koçanı yedi ve sefalet yüzünden birçok ölüm hâdisesi vukubuldu.

Şehremini İsmet Bey, yanımda aylarca muavinlik yapmıştı. Pek yakından tanımak fırsatını bulduğum bu zat iyi yürekli, hâlîm, müstakim bir memurdu. Bu girdaba atılmak bedbahtlığına maruz kalmasından dolayı hâlâ üzülürüm. Bu üzüntüm, İsmet Beyin bir kaza neticesinde boğulmasıyla kat kat artmıştı.²

12 Şubat 1915. Bulgaristan'ın İstanbul Başkonsolosu Koluşev, Bulgaristan Hariciye Nezâretine şifreli telgraf keşide eyledi. Hükûmete karşı memnuniyetsizlik var. Dahiliye Nâzırı Talat'a karşı iki suikast teşebbüsünde bulunulmuştur. Kimlikleri tesbit edilemeyen şahıslar Talat'ın bulunduğu arabaya ateş açmış ve şöförün yanında bulunan muhafızını öldürmüşlerdir. Yine kimlikleri tesbit edilemeyen bazı şahıslar Talat'ın konağına hucum ederek onu öldürmeye kalkışmışlarsa da, evdeki muhafızların tarafından farkedilerek püskürtülmüşlerdir.³

3 Mart 1915. Kızılhaç doktorları 3 Mart'ta Erzincan'dan şunu bildirir: "Her çeşit sağlık düzeninin yetersizliği yüzünden sağlık yardımı yapılamamakta ve Türk askerleri, Almanlarda görülmeyen ölçüde büyük yitik vermektedirler."⁴

Mart 1915. Uzunköprü'deki garnizonda bir isyan hareketi başgöstermiştir. Bu isyanın bastırılması ve asayişin sağlanması için Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver, buraya gelmek zorunda kalmıştır.⁵

14 Mayıs 1915. İTC Harb Kabinesi, "Tehcir Kanunu"nu yürürlüğe koydu. Bu kanun, tatbikatta İTC mensubu birçok nüfuzlu şahsın zenginleşmesine, yolsuzluğa yol açacaktır: *Sürgün, genellikle kısa bir sürede gerçekleştirildiğinden, sürgünler mallarının pek az bir kısmını satabilir, ya da beraberlerinde götürebilirler. Geride bırakılan malların yönetimi, Hükümetçe saptanan komisyonlara bırakılırsa da, bu konuda birçok yolsuzluk olduğunu kabul etmek gerektir. Ermeni mallarından zenginleşenler olur. Ermeni binalarına genellikle göçmenler yerleşmekle birlikte, bu karışıklık içinde, bir kısım parti nüfuzlular ve fedaîleri çabuk zenginleşme yollarını bulurlar. Boş kalan ticaret yerleri de*

² Operatör Dr. Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, 1982, s. 145-146. İktibasdaki vurgular tarafımıza aittir. "Osmanlı ordusunda savaş boyunca her tür tıbbî malzemede yetersizlik yaşandı. Yokluğu çekilen maddeler yerine başka şeyler deneniyordu. Sıkıntısı çekilen iyot ve yara kurutma tozu (bor pudra) yerine naftalin ve şeker karışımı hazırlanıyordu. Aynı şekilde pahalı ve güç bulunan oksijenli su, ancak ağır yaralılara uygulanıyor, bunun yerine de potasyum permanganat solüsyonu kullanılıyordu. Çok kirli olmayan kullanılmış pamuk ve gazlı bezler toparlanarak, tekrar kullanılmak amacıyla soda solüsyonunda kaynatılıyordu. [...] 5. Ordunun sıhhiye teşkillerinde hasta nakliye aracı yoktu." Kaya Bengisu, *Koca Doktor Mustafa Bengisu*, 2006, s. 46. İTC Harb Kabinesi idaresindeki (1914-1918) orduda, hastalığa bağlı ölüm sayısı (240.000), muharebe esnasında derhal katle yahut cerhe (yaralanmaya) bağlı ölüm sayısından (85.000) takriben üç misli fazla idi: Edward J. Erickson, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, 2003, s. 278. Diğer bir deyişle, idare-yi sıhhiye hiç şüphesiz cidden problemliydi.

³ *Bulgaristan Devlet Tarihi Arşivleri* (STDİA), Form 176, Op. 3, Arşiv Ed. 345, s. 19; Aktaran: Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 38.

⁴ Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, 1978, c. 3, s. 935.

⁵ Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 38.

doldurulabildikleri ölçüde, “millî burjuvazi”ye palazlanma olanağını getirir. Ermeni çiftlikleri ve arazileri göçmenlerin, köylülerin ve bu arada kudret sâhibi kişilerin tasarrufuna geçer.⁶

25 Mayıs 1915. Üçüncü Ordu'ya 20 bin yeni asker eklemeye çalışılır. Ordu Kurmay Başkanı Binbaşı Guse, 25 Mayıs 1915'te durumu şöyle açıklar: “Er eğitim merkezlerinden gönderilen erlerden ancak pek az bir kısmı birliklerine ulaşabiliyor. Hastalık, beslenme ve barınma koşullarının kötülüğü, firarlar, gelenlerin sayısını çok azaltıyor.”⁷

2 Haziran 1915. Erzurum'daki Alman Konsolosluğu raporu: Erzurum'daki ordugâhta toplanan askerlerin üçte biri hastadır. Öteki üçte bir de orduya gelirken yolda firar etmektedir.⁸

Haziran 1915. 1915 in Haziran ayında, İzmir'de vilâyetçe firarileri ve gizli silâhları bulmak için bir baskın harekâtı tertiplenmiştir. Bu baskınlar sonunda 1780 asker firarisi ele geçirilmiştir.⁹

13 Ağustos 1915. Bulgaristan'ın İstanbul Başkonsolosu Kolişev, Başvekil Doktor V. Radoslavov'a rapor gönderdi:

“Sabahın çok erken saatlerinde İstanbul'un her mahallesindeki fırınların önünde ekserisini çocuk ve kadınların teşkil ettiği yüzlerce kişi, kendilerine polis tarafından verilmiş vesikaları, polis ve askerler tarafından çok sıkı bir muhafaza altında tutulan fırınların kapılarında fırıncılara uzatılmaktadırlar. Dağıtım sırası geldiği zaman da polis aralık duran kapıdan önde duranlara birer ekmeğe uzatmaktadır.

Bu sırada kapının önünde büyük bir itiş kakış başlamakta ve az sonra biten ekmeğe karşısında, alandan çok alamayan, pek çok kişi, ağzlarında lanet sözleri dolu olarak geniş sayılı ailelerinin ihtiyacı olan ekmeği alamadan oradan ayrılmak zorunda kalmaktadır.”

Kolişev, raporuna şöyle devam etmektedir:

“Bir çok ailenin aklıktan ağlayan çocuklarını iki-üç gün ard arda fıstık ve nohutla aldatmaya çalıştıklarını bilmekteyim. Fırınların önünde kadınların polisleri linç ettiklerine dair olaylar duyulmaktadır...” Kolişev, aynı raporunda, İstanbul'da, halkın değil, bir çok müessesenin ihtiyacını karşılayacak taş kömürün bulunmadığını bildirmektedir. Mangal kömürü, petrol, tuz ve şekerin yokluğu da kuvvetle hissedilmekteydi. Bulgar diplomatının bildirdiğine göre, Sivas ve Erzurum'la diğer bazı vilâyetlerde şekerin okkası 40-50 kuruşa çıktığı halde bulunamıyordu.

Halkın ihtiyaçlarını karşılamak gayesini taşıdığı belirtilen bir çok cemiyet ve şirketler İstanbul'da faaliyete geçmiştir. Bu cemiyetlerin içinde hükümetin temsilcileri de bulunmaktaydı. Aslında bu dernek ve ortaklıklar Türk halkının durumunda hiç bir şekilde değişiklik yapmamıştır. Bunun tam tersine, içlerinde hükümet üyelerinin bulunduğu bu dernek ve şirketler, halkın ihtiyaçlarını saklamakta en gaddar spekülasyon hareketlerine girişmekte ve halkın ihtiyaç maddelerini karaborsada on misli fiatla satmaktaydılar.

Böyle spekülasyon yapan derneklerden biri olan “Bakkallar Derneğinde” İstanbul Belediye Başkanı İsmet Bey de bulunmaktaydı.¹⁰

⁶ Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, 1978, c. 3, s. 1141.

⁷ Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, 1978, c. 3, s. 935.

⁸ Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, 1978, c. 3, s. 935.

⁹ *STDİA*, F. 176, Op. 1, Arşiv Ed. 346, s. 31; Aktaran: Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 38.

¹⁰ *STDİA*, F. 176, Op. 3, Arşiv Ed. 345, s. 27, 76; Aktaran: Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 30-32.

Ağustos 1915. Rus ordusunun bir raporunda sadece 1915 yılının Ağustos ayında Türk ordusundan 115 subayın firar etmiş olduğu belirtiliyordu.¹¹

Ekim-Kasım 1915. 1915 yılının ekim ve kasım aylarında, Adana, Balıkesir ve Bursa'daki askeri birlikler arasında da isyan hareketleri başgöstermiştir. Bursa'daki isyana dört tabur katılmış ve bir çok subay öldürülmüştür.¹²

2 Ocak 1916. Kale-yi Sultanî (Çanakkale) Merkez Sancağı Mutasarrıfı Rauf, Dahiliye Nezâretine şifre gönderdi. Buna göre, ulaşım vasıtalarındaki sıkıntılar da halkın açlık durumunu olumsuz yönde etkilemiştir. [...] hatta sancakta açlık tehlikesi baş göstermeye başlamıştı.¹³

Şubat 1916. 1916 Şubatında Bağdat'ta iki Alay isyan ediyor. Suriyede bir kaç Arap köyünde askerlik çağına gelenler Türk ordusunun saflarına katılmayı reddediyor. Bu köyler mahalli idareler tarafından yakılmış ve isyan edenler kuvvet kullanılarak, ayrı ayrı bazı piyade birliklerine dağıtılmışlardır. Bunlardan 700 ü Manisa'ya getirilmiştir.¹⁴

9 Mart 1916. Bulgaristan'ın Edirne Konsolosu, Sofya'ya rapor gönderdi. Kafkas cephesindeki Türk ordusunda çok geniş çapta subay eksikliği çekildiği belirtilmektedir. Bu orduda bir çok subay askerle birlikte harekâta katılmayı reddettiğinden asılarak idam edilmiştir.¹⁵

21 Temmuz 1916. Bulgaristan'ın İzmir Konsolosu, Bulgaristan Dışişleri Bakanlığına rapor gönderdi. Türk Ordusundaki müslüman askerler arasında firarların son derece arttığını ve bunların birleşip dağlara çıkarak eşkiyalığa başladıkları ve son derece tehlikeli oldukları bildiriliyor. Bütün imparatorluk içindeki kaçakların sayısı 70 binin üstüne çıkmıştır: "Kaçak bakımından birinciliği bizim vilâyet almaktadır. İkincilik ise Ankara vilâyetindedir... İzmir vilâyetinde son günlerde Menemen'de bulunan 15. Alaydan bir grup firar etmiş ve bunlar Kağızman'da bulunan 14. alaydan firar edenlerle birleşmiş ve başlarında bir yüzbaşı ile bir teğmen olduğu halde silâhları ile birlikte Menemen dağlarına çıkmışlardır."¹⁶

30 Temmuz 1916. Bulgaristan'ın İzmir Konsolosu, Sofya'ya rapor gönderdi: İzmir'deki 4. Kolorduya mensup bir alay Suriyeye giderken 500 kişi Manisa'da firar ederek silâhlarıyla birlikte yakında bulunan Manisa dağlarına çıkmıştır.¹⁷

İzmir'deki Bulgar konsolosunun bildirdiğine göre bu kaçaklar ve izne gidenler, cephelerdeki hakiki durumu anlatarak halk arasında büyük bir moral bozukluğuna yol açıyorlardı. Bu durum karşısında halkın maneviyatını yıkan konuşmalar yapan subay ve erlerin askeri mahkemeye verilmelerine dair bir emir yayınlanıyordu.¹⁸

Ağustos 1916. Kafkas Cephesi. Otto Liman von Sanders: Üçüncü Ordu, geri çekilme ve paniklerle mevcudunun büyük kısmını yitirdi. Birliklerden binlerce er, bu karışıklık sırasında firar etti. Ordu, Ağustos

¹¹ Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 41.

¹² Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 38.

¹³ BOA, DH.ŞFR 503/78 (20 Kanun-u Evvel 1331- 2 Ocak 1916); Aktaran: Recep Çelik. (2015). Çanakkale Savaşları Sırasında Halkın Durumu. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 13(18), s. 420.

¹⁴ *STDİA*, F. 321, Op. 3, Arşiv Ed. 2370, s. 2; Aktaran: Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 39.

¹⁵ *STDİA*, F. 321, Op. 3, Arşiv Ed. 2370, s. 5; Aktaran: Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 39.

¹⁶ *STDİA*, F. 321, Op. 3, Arşiv Ed. 2370, s. 12; Aktaran: Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 39.

¹⁷ *STDİA*, F. 321, Op. 3, Arşiv Ed. 2370, s. 13; Aktaran: Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 39.

Günümüz şartlarında bir alay, 1300 ilâ 3000 efraddan müteşekkil askerî birliktir.

¹⁸ *STDİA*, F. 321, Op. 1, Arşiv Ed. 2549, s. 53; Aktaran: Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 41.

ortasında 18 bin kaçak yakaladığını bildiriyordu. Sivas Vâlisi ise, kısa zamanda 30 bin kaçak yakalamakla görevlendirilmişti.¹⁹

24/25 Ağustos 1916. "Münferit sulh" düşüncesiyle hükûmeti devirme suçuna istinaden Divan-ı Harb-i Örfî'de muhakeme edilen Yakub Cemil'in ifade ettiğine göre Ahmed Cemal'i (Paşa) sadrazam yapmaya çalıştığı yönünde Trabzon Valisi tarafından Dahiliye Nazırı Talat'a fişlendiği vechile İTC Merkez-i Umumîsine Trabzon Müfettişliğinden azledilen Hüsrev Sami (Kızıldoğan), Yakub Cemil'e, *Dâhiliye memurlarının hırsızlığından, Talât Bey'in hiçbir işe bakmadığından, Kara Kemal'in yolsuzluklarından ve Selanik Yahudilerinin işlerin, hükûmetin ve ticaretin başında olduklarından bahsetmiştir:*

Gelelim esas-ı meseleye: Hakkı Bey'in Çerkesleri teklif etmesi, Mümtaz Bey'in Yâverân Odasındaki tehdidi, Hüsrev Bey'in Seyr-i Sefâindeki Hükûmet-i hâzirayı tenkit yollu dâhiliye memurlarının hırsızlığından, Talât Bey'in hiçbir işe bakmadığından kumar ve s...ciliğe devam etmesi, Cemiyetin Millî Mahsulat Şirketi namıyla milleti soyarak [Kara] Kemal Bey vesairenin birçok para kazandıklarını ve Cemiyet Merkez-i Umûmîsinin ticaret odası hâlini aldığını ve ne kadar Selanikli varsa bunların hepsi[nin] zenginleştirilmekte olduğu hatta Selanik Yahudilerinin de işlerin, Hükûmetin, ticaretin başına geçtikleri, Hükûmeti Yahudilerin idare ettiği, karıların en iyisini Maarif Nâzırı Şükrü Bey'in düzdüğü, memlekette ırz namus sağlam bırakılmadığı, herkesi askere göndererek karıları[nın] becerildiği ve Hükûmetin tedbirsizliği yüzünden Seyr-i Sefâin gemilerinin yüz yetmiş parçası Zonguldak'ta körü körüne Ruslara batırıldığı, Rahmi Bey'in Aydın vilayetinde başlı başına hükümdar kesilerek Hüsrev Bey'in yanında Rahmi Bey'in, Enver Paşa Hazretlerinin şahsına atıp tuttuklarını söylüyor ve memleketin hiçbir tarafında asayiş olmadığını anlattı. [..]²⁰

27 Temmuz 1916 ilâ 10 Ocak 1918. *Türkiyenin savaşa girişiyle, hayat pahalılığının ne derece yükseldiği şu örnekle görülmektedir:*

Tablo. *Hayat pahalılığı.*

<i>Gıda maddesi</i>	<i>17 Temmuz 1916'daki okka/çuval fiyatı</i>	<i>10 Ocak 1918'deki okka/çuval fiyatı</i>
Koyun eti	17 kuruş	80 kuruş
Sığır eti	-	95 kuruş
Zeytinyağı	18-19 kuruş	165 kuruş
Un	5-10 lira	52 lira
Fasulye	7-11 kuruş	85 kuruş
Peynir	18 kuruş	170 kuruş

Kaynak: *Bulgaristan Devlet Tarihi Arşivleri* (STDİA), F. 321, Op. 1, Arşiv Ed. 2605, s. 2-8; Aktaran: Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 32.

Satınalma gücüne ilişkin bir ölçek teşkil etmesi bakımından şu veriye müracaat edilebilir: İşçiler, 10-12 saatlik ağır mesaiyi karşılığında 10-20 kuruş yevmiye alıyorlar.²¹

*İzmirdeki Bulgar konsolosunun mayıs 1916, Haziran 1916, Ocak 1917 de Bulgaristan Dışişleri bakanına gönderdiği raporlardan anlaşıldığına göre İzmir, Bandırma ve Çanakkale'deki askeri birliklerde Kolera salgınları bulunmakta. 1916 nın 20 mayısı ile 2 haziranı arasında yalnız İzmir'de bin kolera olayı tesbit edilmiş ve bunlardan 200 ü ölümlle sonuçlanmıştır. Binlerce asker de açlıktan ölmüştür. Sadece 6. Irak ordusunda 1917-1918 kışında 17.000 asker açlıktan ölmüştür.*²²

¹⁹ Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, 1978, c. 3, s. 947-948.

²⁰ *TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı*, Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, 2317, 52/37; Aktaran: Hasan Ali Polat, *Yakup Cemil*, 2022, s. 146-147, 377-378.

²¹ Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 34.

²² *STDİA*, F. 176, Op. 3, Arşiv Ed. 735; Liman von Sanders, *Cinq Annees de Turquie*, 1922, s. 261-283; Aktaran: Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 37. İktibasdaki vurgular tarafımıza aittir.

24 Kasım 1916. Bir Fırka Kumandanının raporundan: *Yiyecek ve ısıtıcı elbise eksikliği yönünden büyük yitkilere uğruyoruz. Pek çok Türk eri, hâlâ ince yazlık elbise ile geziyor. Kaputları ve kunduraları yok. Ayaklarını çok zaman paçavralarla sarıyorlar, ama gene de ayakları çıplaktır. Yiyecek, günlük ihtiyacın ancak üçte biri oranında geliyor. Bütün erlerin yüzleri, yeterli gıda alamadıklarını gösteriyor. Koşum hayvanlarına hiç yem verilemiyor. Binek hayvanlarına ise günde 1-1,5 kilo arpa veriliyor. Bu nedenle hayvan kaybı da pek yüksektir. Bundan dolayı da taşımaya elverişli araç sayısı her geçen gün azalmaktadır.*²³

24 Aralık 1916. 24 Aralık 1916'da Harput'tan bir doktor, şunları yazar: *“Buraya getirilen hastalar, cidden acınacak durumdadırlar. Kirli ve bitli olmaları bir yana, daha kötüsü açlıktan ölmek üzeredirler. Mezarlık için gerekli yeri ancak Ordu Sıhhiyesinin yardımı ile bulabildim. Aylık ortalama ölü sayısı 900 kadardır.” Bir Alman doktoru da Elâzığ'daki durumu bildirir: “Zayıflamış ve takattan düşmüş insanların ne ölçüde dayanıksız oldukları en basit olaylarda bile görülüyor. İnsanları ameliyat etsek ölüyorlar, ameliyat etmesek gene ölüyorlar.”*²⁴

1917. 1917 de Menemen'deki 61. Tümenden 120 asker kaçmıştır. 1917 yılının ilk yarısında 56. Tümenden %12, 61. Tümenden ise mevcudun %20 si kaçmıştır.²⁵

19 Ocak 1917. İspanya İstanbul Konsolosu'na göre; İttihat ve Terakki Hükümeti, kapitülasyonların kaldırılışını izleyen reform ve kanunlarla, siyasi bağımsızlığı vurgulamayı amaçlamaktadır. Fakat devlet idaresi bu kanunlarla tam bir kaosa girmiştir; ilerlemeden ziyade gerileme gözlemlenmekte; zaten kısıtlı olan kaynaklar, “sağa sola verilen olağanüstü kredilerle” tüketilmektedir. “Vergi sisteminin despotizmi” mükellefleri bunaltırken; savaş nedeniyle tarımın yaşam göstermemekte ve yine aynı nedenle ticaret ve sanayi felç olmaktadır. Fakat tüm bunlara rağmen gazeteler; yeni bankanın kuruluşunu en renkli şekilde yazarak, devletin, siyasi, iktisadi ve mali olarak bağımsızlık yolunda yeniden düzenlendiğini vurgulamaktadır.²⁶

10 Mart 1917. Bulgaristan'ın İzmir Konsolosu, Sofya'ya rapor gönderdi. *Yünlü, pamuklu kumaşlarla ayakkabı derisi fiatları yüzde 400 oranında artmıştır. Gündelik ölüm olayları 72-124 arasında vuku bulmaktadır. Bu ölüm olaylarında sebebin %60'ı çeşitli hastalıklardan organizmanın zayıflaması, %10'u ise doğrudan doğruya açlıktır.*²⁷

Mart 1917. Türk Genelkurmay Başkanlığı Kurmay Başkanı Von Schlendorf, Mart 1917 de Almanya'ya gönderdiği bir raporda Türk ordusundaki firarilerin sayısının 500.000 in üstünde olduğunu bildiriyordu.²⁸

²³ Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, 1978, c. 3, s. 949-950.

²⁴ Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, 1978, c. 3, s. 950.

²⁵ *STDİA*, F. 321, Op. 1, Arşiv Ed. 2687, s. 29, 32, 53; Aktaran: Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 41-42.

²⁶ AMAE, Correspondencia, Legajo: 1877, Despacho No: 9, İstanbul Konsolosluğu'ndan Dışişleri Bakanlığı'na, Rapor, “Osmanlı İtibarı Milli Bankası'nın Kuruluşu Üzerine”, İstanbul, 19 Ocak 1917; Aktaran: Yasemin Türkan-Tunalı, *İspanyol Diplomatik Kaynaklarına Göre I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Türkiye* [Doktora Tezi], 2016, s. 154.

²⁷ *STDİA*, F. 321, Op. 1, Arşiv Ed. 2605, s. 2-8; Aktaran: Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 32.

²⁸ B. Danzinh, *Türkiye*, 1949, s. 48; Aktaran: Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 43.

11 Mart 1917. İstanbul Fındıklı Sarayında Meclis-i Mebusan içtima ediyor. *Maliye Nazırı Cavid Bey kadınlara sağlanan ödeneğin belirlenmesi ve dağıtımında yolsuzluk yapıldığına dair yaygın söylentileri Mart 1917'de mecliste teyit etmiştir.*²⁹

1 Nisan 1917. Bulgaristan'ın İzmir Konsolosu, Sofya'ya rapor gönderdi. *Tayınlara %20 nisbetinde meşe palamutundan yapılmış un katılmaktadır.*³⁰

30 Temmuz 1917. Bulgaristan'ın İstanbul Başkonsolosu Koluşev, Başvekil Doktor Radoslovov'a gizli mektub gönderdi:

Türkiye'de durum son derece kötüleşmiştir. Bilhassa başta İstanbul, olmak üzere büyük şehirlerde hayat son derece fecidir. Halk açtır ve bu açlık halkı ümitsiz etmektedir. [...] 29.7.1917 günü İstanbul'da bir kaç bin kadın ve çocuk beslenme komitesinin önünde toplanarak, aç olduklarını haykırp gösteri yapmışlar. Bu harekete katılan kadınlar, ellerindeki dövizlerle ekmek istemiş ve cephede olan kocalarının terhislerini dilemişlerdir. Kadınlar, bu gösterileri arasında en açık şekilde, Talat Paşa ile Savunma Bakanı Enver Paşa'ya, küfür etmişler. [...] Bu görülmemiş bir olay değildir. Ancak savaş içinde huzur kaçırıcı bir görünüşdür. [...] İstanbul'da, memleketi felâketten kurtarmak üzere, Talat ve Enver Paşaları öldürmeye çağıran el broşürleri de dağıtılmakta. [...] İstanbul'da hayat pahalılığı, hayal edilemeyecek bir seviyeye çıkmıştır. Un ve ekmek artık tamamen ortadan kayboldu. Pirinç, kahve ve yağ.... Lüks maddeler arasına girdi, bunları ancak çok zenginler alabilecek haldeler.³¹

Ağustos 1917. *İzmir'de halk 1917 yılının ağustosunun ikinci yarısında, Konak meydanında, yiyecek maddelerindeki görülmemiş pahalılık ve hele ekmek yokluğunu protesto etmek üzere büyük bir gösteri yaptı. Daha sonra göstericiler, anacade üzerinde bulunan mağazaları yağma ettiler. Hükümet, halkın bu memnuniyetsizliğini gidermek bakımından aciz kalmakta.*³²

*Türk köylüsünün sırtına ağır vergiler de yüklenmişti. Temel vergi olan aşar, savaş sırasında üç misli olarak alınmaya başlandı. Köylüler, elde ettikleri ürünlerin yarısını devlete vermeye mecbur tutulmakta. Vergilerin toplanması da çeşitli kişilere verilmekte; onlar da bunları kendi menfaatlerine göre ayarlamakta ve keyiflerinin isteğine uygun değerlendirmeler yapmakta. Para vergileri de artırılmıştır. Köylüler adeta mecburi bir çalışma sistemi içinde kendi hayvanlarını kullanmak suretiyle, büyük çiftlik sahibi toprak ağalarının arazilerini ekip biçmek zorunda.*³³

14 Eylül 1917. Yahudi asıllı Alman Müşir Otto Liman von Sanders: *Türkler savaşmak istemiyorlar. Bu kaçakların çokluğundan anlaşılıyor. Kaçaklar, beraberlerinde tüfek, bomba hatta makineli bile götürüyorlar. 8. Tümeden 15.8. den 14.9.1917 ye kadar kaçanların sayısı 1100 e yaklaşıyor.*³⁴

²⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 11 Mart 1333 (11 Mart 1917), Cilt 3, s. 186; Aktaran: Yiğit Akın, *Cihan Harbi'nin Cephe Gerisi*, 2025, s. 260, dipnot 45.

³⁰ *STDİA*, F. 321, Op. 1, Arşiv Ed. 2593, s. 47; Aktaran: Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 36.

³¹ *STDİA*, F. 313, Op. 1, Arşiv Ed. 558, s. 27-29; Aktaran: Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 33. İktibasdaki urgular tarafımıza aittir. 4 ay evvel Rusya'da ihtilal patlak vermişti: "Petrograd'da başlayan ve ekmek fıkdanı yüzünden yapılan halk birikintileri, kadın ve çocuk yığınları 27 Şubat / 12 Mart günü, askerî birliklerin de halka katılması ile, tam bir *İhtilâl* şekline almıştı." Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 319.

³² *STDİA*, F. 176, Op. 3, Arşiv Ed. 713, s. 11; Aktaran: Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 33-34. İktibasdaki urgu tarafımıza aittir.

³³ Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 34.

³⁴ Liman von Sanders, *Jahr Turkey*, 1920, s. 193-340; Aktaran: Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 34.

15 Eylül 1917. Bulgaristan'ın İzmir Konsolosu, Sofya'ya rapor gönderdi. *Ordudan izinli olarak ayrılanların %75'inin kıtalarına dönmemesi üzerine bütün izinlerin kaldırıldığını bildiriyor.*³⁵

20 Eylül 1917. Filistin Cephesi 7'nci Ordu Kumandanı Miriliva Mustafa Kemal, Sadrazam Talat'a ve Başkumandan Vekili Harbiye Nâzırı Enver'e rapor gönderdi:

Memleketin genel durumu, herşeyden önce göz önünde tutulmalıdır. Savaş, müslüman, hıristiyan bütün halkımızı bitkin hâle getirmiştir. Halk ile hükümet arasında bağlar çözülmüştür. Evlerinde kalan halk, her bakımdan hükümetten uzak kalmakta yararlı duruma gelmiştir. Çünkü kalanlar, ya kadınlardan, ya düşkünlerden, ya da asker kaçaklarından ibarettir. Emekleriyle elde ettikleri, kendi geçimlerine yeterli değil iken, askerî ve sivil yönetim onlardan açlık ve ölüm pahasına varlarını yoklarını almakta direnme zorundadır. Öte yandan idare, tam bir aciz içinde olduğundan, genel yaşantının tam bir anarşiye sürüklenmesini önleyememekte, adalet ve hukuka aykırı davranışlar, hükümetten nefreti artırmaktadır.

İdarenin tam bir aciz içine düşüşü, bir âsayiş kuvvetinin yokluğundan, geçim derdi ile memurların rüşvetçi olmasından, vurgun ve yolsuzluklardan, memur kalitesinin düşmesinden ve adalet işlerinin hiç işlememesinden ileri gelmektedir. Bu durum, genel yaşantıyı, her köşede, her şehirde temelinden çürütmektedir. Halk geçimi, ekonomi ve ticaret işleri korkunç bir çöküntüye uğramıştır. Bugün bir para sorunu var ki, bu dert halkta da, memurda da geleceğe güven bırakmamakta, nâmuslu kişileri kutsal saydıkları değerlerden uzaklaştırmaktadır.

Bu nedenlerle, savaş devam ederse, karşısında bulunduğumuz en büyük tehlike, her taraftan çürüyen ulu Saltanat binasının bir gün içeriden ve hep birden çökme olasılığıdır.³⁶

Kasım 1917. *1917 Kasımında İzmir'deki merkez karargâhından firar edenlerin miktarı mevcudun %14'dür.*³⁷

30 Kasım 1917. Bulgaristan'ın İzmir Konsolosu, Sofya'ya rapor gönderdi. *Eylül 1917 de 5. Orduda firar nisbeti %13 iken İzmirdeki bir piyade alayında bu nisbet %30'a kadar yükselmiştir. Bu farkın Alay kumandanının askerinin yiyecek ve giyeceği ile meşgul olmamasından doğduğu bildiriliyor.*³⁸

18 Aralık 1917. Otto Liman von Sanders'in Kafkas Cephesindeki 2'nci Orduya dair raporundan: *Bu Ordu'dan en az 60 bin kişi açlıktan ve soğuktan pek az bir kısmı da düşman ateşiyle telef olup gitti.*³⁹

Von Sanders'in 1917 tarihli ve "Türk Ordularının Bugünkü Durumu" sernameli raporundan: *Ordu'nun birçok kısımlarında savaş yeteneğinin zayıflaması, Türk Genel Karargâhının aldığı hatâlı kararların sonucudur. Hemen iki yıldan beri birliklerin çoğu, yetişmek için gerekli zamanı bulamamışlardır. Küçük ve büyük birlikler, daha sağlam bir duruma gelmeden durmadan bölünmüş ve parçalanmışlardır. Tekil bölük ve taburlar, makinelitüfek bölükleri ve bataryaların erleri durmadan kendi birliklerinden alınmış öteye beriye dağıtılmışlardır. Cephelere gönderilecek birlikler, bâzen hiç yetişmemiş, ya da pek az yetişmiş erlerle tamamlanmaktadır. Bu birlikler dahi, henüz sağlam bir biçim almadan, başka yerlere adam, ya da birlik vermek zorunda kalmaktadır.*⁴⁰

³⁵ *STDİA*, F. 321, Op. 3, Arşiv Ed. 533, s. 47; Aktaran: Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 40.

³⁶ Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, 1978, c. 3, s. 955-956.

³⁷ *STDİA*, F. 321, Op. 1, Arşiv Ed. 2687, s. 29, 32, 53; Aktaran: Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 42.

³⁸ *STDİA*, F. 176, Op. 3, Arşiv Ed. 737, s. 14; Aktaran: Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 40.

³⁹ Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, 1978, c. 3, s. 949.

⁴⁰ Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, 1978, c. 3, s. 958-959.

1917 sonlarında, Suriye cephesinde bulunan askerlerin günlük tayin miktarı 350 grama indirilmişti. Bunlara yiyecek olarak da sadece mercimek verilmekteydi. Atların günlük yem miktarı da 2,5 kiloya düşürülmüştü. 1917 Ocak ayında Irak'taki orduda tayin günde 110 grama indirilmişti. Atlara verilen yem miktarı ise sadece 550 gramdı... Bu durum ordunun gücünü devamlı şekilde düşürmekteydi ve besinsizlik dolayısıyla hastalıklar ve salgınlar başgöstermeye başlamıştı.⁴¹

Yiyecek maddelerinin görülmemiş pahalılığı yanında ev kiralari da bir kaç misli artmıştır. Bilhassa fiat artışı, İstanbul'un işçi kütlelerinin çok bulunduğu yerlerde korkunç bir seviyeye ulaşmıştır.⁴²

Müşkilatın umumî manzarası hakkında: Ziraat, zanaat mefluç. Satın alma gücü zebun, hayat pahalılığı ise yakıcı. İthalat-ihracat dengesizliği ve borçlar artmakta. Vurgunculuk diz boyu. Ulaşım altyapısı iptidaî. Açlık sebebiyle kitlesel ölümler vuku bulmakta:

Savaş, ülkedeki halk ekonomisine büyük bir darbe indirdi. Tarım ekonomisi tümüyle iflas etmişti. Tahıl ekili arazi 64 milyon dönümden 25-30 milyon dönüme inmiş, tahıl üretimi yarı yarıya düşmüş, tütün, pamuk ve dışsatım maddesi olan diğer sanayi bitkilerinin üretimleri büyük ölçüde azalmıştı.

Savaş yıllarında Türk ordusunda askere alınan 4 milyondan fazla insanın yüzde doksanını köylüler oluşturmaktaydı. Bu durumun sonucu olarak, tarım ekonomisi işçi gücünü yitirmişti. Açlık ve savaşın doğurduğu çeşitli salgın hastalıklar yüzünden ölüm oranı büyük ölçüde artmıştı.

İş hayvanlarına (öküz, manda, at, deve) sürekli olarak devletçe el konulması sonucunda, tarım ekonomisi hayvan gücünü de yitirmişti. Hayvan sayısı, 1913 yılında 45 milyonken, 1919 yılında 19 milyona düşmüştü.

Ülkenin zaten az gelişmiş ekonomisi de savaş yıllarında çöküntüye uğradı. Yabancıların elinde bulunan askerî devlet fabrikaları, kent sanayii, ulaşım işletmeleri ve maden sanayii dışında, Türk ekonomisi el zanaatçılığı niteliğindedi ve makineden hemen tümüyle yoksundu. 1913 yılındaki verilere göre, bu el zanaatçılığının temel alanları, yiyecek ve dokuma ekonomisiyle sınırlıydı.

Üretim alanının daralmasında çeşitli etkenler rol oynadı. Nüfusun satın alma gücünün düşüşü, hammadde ve iş gücü yetmezliği, araç dışalımının ve dış ticaretin azalması bu etkenlerin başlıcalarıdır.

Savaşın büyük zararı, yeraltı servetleri üretiminde de kendini gösterdi. Örneğin taşkömürü üretimi 1913 yılında 827 000 tondan, 1918 yılında 186 000 tona düştü. Tuz üretimi yarı yarıya azaldı. Öteki yer altı madenlerinin üretimi önemli ölçüde azaldı.

[..] Yabancı ürünlerin ülkeye akımı çok azaldı ve Türkiye kıyılarında İtilaf güçleri donanmalarının uyguladıkları kuşatmanın bir sonucu olarak kimi zaman bu akım tümüyle kesildi. 1913 yılında Türkiye 42 milyon liralık mal dışalım yapmışken, 1917 yılında bunun tümü 15 milyon liraydı ve toplam mal dışatımı da buna bağlı olarak, aynı yıllarda 21,5 milyon liradan 14 milyon liraya düştü.

Savaş, Türkiye ekonomisini tam bir çöküntüye uğrattı. 1918 yılı sonunda, ekonomist Reşit Gökdemir'in hesaplarına göre, Türkiye'nin devlet borçları, 239 milyon lirası dış, 209 milyon lirası iç borç olmak üzere, 448 milyon liraya yükselmişti. Devlet bütçesinin giderler bölümü, gelirin birkaç katı olmuştu. 1914 yılından 1918 yılına kadar bütçe açığı 128 milyon altın liranın üstündeydi. 1918 yılı sonunda genel savaş harcamaları 1 milyar altın liraya yükseldi.

Devlet borçlarındaki bu yükselişin yanı sıra, kâğıt para değerini yitirdi. Büyük savaş harcamalarını karşılamak için hükümet, var olan vergileri yıldan yıla artırmakla kalmayıp yenilerini getirdi, memur maaşlarını yarıya indirdi, çocukları savaşta olan ailelere yardımı kaldırdı, Ermeni ve Rum ahalinin mallarına el konuldu.

⁴¹ Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 36-37.

⁴² Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 34-35.

Ülkedeki ulaşım da tam anlamıyla felce uğramıştı. Demiryolu ulaşımı için yeterli sayıda lokomotif ve vagon yoktu. Yakıt bulunmuyordu. Şose ve toprak yollar kullanıma elverişli değildi. Türkiye'nin savaş sonundaki ekonomik durumunu nitelerken, Türkiye askerî tarihi incelemecisi M. Larcher şöyle yazıyor: "*Türkiye'nin güçsüz ve yoksul düşmesi son sınırına vardı. İnsan kaynakları, savaşlar ve ayaklanmalarda ve salgın hastalıklarla yok olmuştu. Ambarlar boşalmıştı. Anadolu'da sadece kadınlar, yaşlılar ve 16 yaşından küçük çocuklar kalmıştı. Maddî kaynaklar tüketilmişti. 1 500 kilometrelik Bağdat Demiryolu'nda çalışabilir durumda sadece elli lokomotif bulunuyordu. Onlar için de ne odun ne de kömür vardı. İaşe, altın değerindeydi ve çoğu kez iktidar tarafından sahiplerinin elinden alınmaktaydı. Suriye'de açlıktan 60 000 kişi öldü**. Hazine'nin durmadan bastığı kâğıt paraların toplamı 167 milyon liraya yükselmişti."

Ülkede genel tüketim malları ve yiyecek yetmezliği büyük ölçüde duyulmaktaydı ve spekülasyon alıp yürümüştü. Büyük kentlerde ekme, şeker, pirinç, et, yağ, karneyle veriliyordu ve "vurgunculukla savaş" amacıyla, yarı resmî ticaret örgütleri kurulmuştu. Fakat başlarında tanınmış devlet adamlarının bulunduğu bu örgütlerin kendileri en azgın vurguncu örgütlerine dönüştüler. Bu örgütlerin başındakiler büyük sermayeler ele geçirerek büyük tüccarlar oldular. 1918 ekiminde Talat Paşa, ülkede spekülasyonun, rüşvet ve ahlaksızlığın alıp yürüdüğünü kabul ediyor ve hükümet savaş sırasında gereksinim duyduğu birçok olanağı yitirmekten korktuğu için bunlarla savaştan bir çıkarı olmadığını bildiriyordu.**

Savaş, Türk burjuvazisinin zenginleşmesine yardım ediyordu. Özellikle Almanya ve Avusturya'ya ekme, yağ, pamuk, deri ve meyve dışsatımı yapanlarla, şeker, kahve, dokuma ve petrol ürünleri dışalıcılarının kârları

* 60.000 sayısı mübalağalı görülebilir fakat harb hengâmında "Bilad-ı Şam"ın hal-i pür melâli şöyledir: "Bilad-ı Şam sahili ve Cebel-i Lübnan 1915 sonlarından itibaren, yani imparatorluğun diğer bölgelerinden çok daha önce, açlıktan kırılmaya başladı. Bir dizi siyasi, askeri ve çevresel faktörün bölgede olağanüstü bir biçimde kesişmesi Cihan Harbi'nin cephe gerisindeki en dehşetli manzaralarından birini yaratacağı. Çetin savaş koşullarıyla cebelleşen bölgenin kıtlığa sürüklenmesi büyüyen nakliye problemleri ve 1915 yılında yaşanan tarihi çekirge istilasıyla başlamıştı. Sina Çölü'nden akın eden çekirge sürüleri 1915 Mart'ında Suriye'ye ulaşarak yeşil olan ne varsa hücum ettiler. Dönemin tanıkları yakın tarihte ilk kez bu şiddette bir çekirge istilasının yaşandığını söylüyorlardı. Örneğin, Cebel-i Lübnan manastırlarından birinde tutulan günlükte *Büyüklerimiz dediğine göre bu dağlar hiç bu kadar şedit bir çekirge istilasına şahit olmamıştı* diye yazar. 1915'in Nisan ayından Ekim'e kadar çekirgeler yenmedik meyve, sebze ve bakliyat bırakmadı, büyük miktarda hububatı silip süpürdü. Çekirge sürülerinin mahsullere verdiği zarar neresinden bakılırsa yarım milyon tondan fazlaydı. Ahali zaten harp politikalarının, müsaderenin ve nakliyat sıkıntılarının tetiklediği yokluklardan mustaripken üstüne bir de çekirge istilası yaşanması tam bir felaket olmuştu. 1916 yılı yaklaşırken koyu sefalet ve açlık bölgenin çehresinde derin izler açmıştı.

Öte yandan, İtilaf kuvvetlerinin Doğu Akdeniz'deki ablukası bölgenin harici iaşe kanallarını tıkayarak imparatorluk limanlarından ve tarafsız ülkelerden hububat sevkiyatına engel oluyordu. Kıtlığın en fazla vurduğu bölgelere Bilad-ı Şam dahilinden düzenli ve etkili hububat takviyesi yapılması da yakıt sıkıntısı yüzünden mümkün değildi. Takvimler 1916'yı gösterdiğinde vaziyet çok daha fenalaşmıştı: Kıtlık ve ona eşlik eden salgın hastalıklar her ay binlerce cana mal oluyordu. Düşen zirai üretim ve orduyu iaşe etme mecburiyeti arz darlığını bertaraf etme çabalarını sonuçsuz bırakmıştı. Yetkililer hızla büyüyen vurgunculuk ve spekülasyonla da başa çıkamıyorlardı. Kıtlığı sonlandırmakta aciz kalan hükümetin bölgedeki meşruiyeti bu yüzden ciddi yara aldı. Harbin ikinci yarısında eşi görülmemiş bir raddeye ulaşan kıtlık bölgenin tahıl ambarı diye bilinen yörelerini bile etkilemişti. Kıtlık ve salgınlar savaş sonuna kadar daha pek çok can alacaktı. Bilad-ı Şam'ın yaklaşık 4 milyonluk nüfusunun 350.000 ila 500.000 kadarı Cihan Harbi'nin bu en büyük trajedilerinden birinde yitti. Harp, imparatorluğun yalnızca bu bölgesinde *kıtlık harbi (harb al-maja'a)* diye hatırlanacaktı." Yiğit Akın, *Cihan Harbi'nin Cephe Gerisi*, 2025, s. 218-220. Aşar/öşür toplama faaliyetindeki "tahmini hesap" usulü, "Dünya Savaşı sırasında Suriye'de e onunla sınırlı bölgelerde bir süre kullanıldı ve köylüleri aç, tohumuz bırakı. Bu usul 1918'de parlamentonun çok sert eleştirileri sonucu kaldırıldı." Georgiy A. Astahov, *Saltanattan Demokratik Türkiye'ye*, 2022, s. 147.

** "Talat Paşa için derler ki: *Kendisi dürüst ve namuskar idi. Hırsızlardan suiistimalcilerden nefret ederdi. Fakat öyle iken, etrafında olan biten bunca yolsuzluklara mani olacak hiçbir harekette bulunmuyordu!*" Mahmut Soydan, *Ankaralı'nın Defteri*, 2007, s. 413.

büyüktü. İstifçiler ve orduya iâşe ve hayvan yemi sağlama üstencileri büyük paralar kazandılar. Ordu gereksinimlerini karşılamak için çalışan işletmelerin sahipleri sermayelerini büyük ölçüde artırdılar.

Büyük toprak sahipleri savaştan hemen hemen hiç zarar görmezken, küçük ve orta köylülük tam bir yıkıma uğradı. Savaşın bütün ağırlığını onlar taşımaktaydı. Tüm ülkede bir çözüme ve yoksullaşma görülüyordu. Altından kalkılması olanaksız vergiler, tarım ekonomisi ürünleri ve hayvanlarının zorunlu olarak hükümet buyruğuna verilmesi ve bunlara el konulması, karşılıksız çalışma yükümlülüğü; köylülerin derebeyleri, köy ağaları, tefeciler, memurlar ve yabancı sermaye ajanlarınca soyulmalarının ve köleleştirilmelerinin başlıca biçimleriydi.

Köylü nüfus arasında tabakalaşma ve köylülerin topraklarını yitirmeleri süreci, savaş yıllarında şiddetini ve hızını artırdı. İflas eden köylüler, ırgat veya lumpen proleter oluyorlardı. Hükümet eliyle uygulanan bu soygun politikası, görülmemiş bir açlık ve yoksulluk yarattı. Anadolu, Suriye ve Irak'ın birçok köy ve kentlerinde kıtlık vardı. 1918 yılında bir Doğu Anadolu gezisinden sonra tarihçi Ahmet Refik şöyle yazmaktadır: "Her yerde açlık, yoksulluk ve yıkıntıyla karşılaştım. Açlık, insanları insanlıktan çıkarmıştı."

İşçi ve zanaatçıların durumları da daha iç açıcı değildi. Genel tüketim mallarının fiyatları durmadan artarken, ücretler hemen hemen 1913 yılındaki düzeyde kalmıştı. 1913-1918 yılları arasında, örneğin, bir okka (1 225 gr) şekerin fiyatı 3 kuruştan 225 kuruşa, kahve 12 kuruştan 600 kuruşa, pirinç 12 kuruştan 90 kuruşa, patatesin okkası 1 kuruştan 27 kuruşa, baklanın okkası 4 kuruştan 65 kuruşa, bir litre süt 2 kuruştan 45 kuruşa, bir okka yağ 20 kuruştan 400 kuruşa, bir kilo sığır eti 7 kuruştan 120 kuruşa yükselmişti. Ayakkabı ve elbise fiyatları da hızla yükseldi. Savaştan önce fiyatı 70 kuruş olan bir çift ayakkabı 1918 yılında 12 liraya satılıyordu. Bir elbiselik kumaş, beş liradan 90 liraya çıkmıştı.

Ekonominin bütün alanlarında işçilerin gerçek ücreti savaş yıllarında birkaç kez azaldı. Sanayi işçilerinin ücreti günde 15-25 kuruş arasındaydı. İş günü resmen 14 saate çıkarılmış, tatil günleri ve izin kaldırılmıştı. Savaş bakanlığı işletmeleri ve ordu hizmetindeki iş yerleri askerî yönetim altındaydı. Çok sayıda kadın ve çocuk işçi çalıştırılıyor ve bunlara erkeklere ödenen yardımdan daha az ücret ödeniyordu. Halkın oturduğu mahallelerde korkunç bir açlık ve yoksulluk egemendi. 1919 yılında İstanbul'daki Sovyet ticaret temsilcisi şöyle yazmaktadır: "Adım başında korkunç bir yoksullukla karşılaşıyor. Türkiye daha önceleri de iyi bir durumda değildi. Fakat ülke şimdi son hızla tam bir ekonomik çöküntüye yuvarlanıyor."

Ortaçağ'ın lonca kurallarınca birleşmiş olan esnaf ve zanaatçılar da yoksulluk içindeydiler. Gece gündüz çalışıyorlar, buna karşılık emeklerinin ürünleri tefeciler ve lonca başkanlarınca yağmalanıyordu. Küçük memurların, büro ve ticaret işletmelerinde çalışanların durumları da iç açıcı değildi. Bunlar aylarca maaşlarını alamıyor, bu yüzden tefecilerin eline düşüyorlardı. Orta ve özellikle yüksek dereceli memurlar arasında rüşvetçilik alıp yürümüştü. Rüşvetçilik ve yolsuzluk Osmanlı devlet mekanizmasının daha önce de yabancı olduğu bir şey değildi. Sultan da içlerinde olmak üzere devlet adamlarının çoğu bu mekanizmanın içindeydi***.

Devlet mekanizmasının çürümesinin yanı sıra ordu da çöküntü içindeydi. 1918 başlarında ordu, hareket halindeki orduda, cephe gerisi işletmelerinde ve işçi taburlarında toplam olarak 600 000-700 000 asker ve subaydan oluşmaktaydı. Bu ordu, gerekli silah, üniforma ve gereçlerden yoksundu. M. Larcher bu konuda şöyle demektedir: "Ordu, cephe gerisindeki halktan daha büyük yoksunluklar içindeydi. Askerler beslenmek ve giyinmek için savaş alanında kalan ölüleri soyarak zorunda kalıyorlardı." (Topal) İsmail Hakkı Paşa başkanlığındaki levazım dairelerinde hırsızlık ve spekülasyon alıp yürümüştü. 1918 yılında, savaşmakta olan

*** Osmanlı saltanatının müfrid düşmanı Şamsutdinov, rüşvet çarkında başta Padişah'ın yer aldığını iddia ederken şu dipnotu düşmüştür: "Gizli polis başkanı Ziya Bey'in bildirdiğine göre, Sultan Abdülhamid bir siparişte bulunması karşılığında bir Alman firmasından 300 000 altın lira rüşvet almış. (bkz. *Tahtta Bir Katil. Türkiye Gizli Polis Başkanının Notları*, s. 24. Rus.)" (Şamsutdinov, 1999, s. 20, dipnot 28). Bilebildiğimiz kadarıyla hafiye teşkilatının Ziya isimli reisi yoktur. "Ziya", mezkûr kitabını 1918'de Moskova'da Rusça "Убийца на троне. Записки начальника тайной полиции в Турции" adıyla tab ettirmiştir.

orduda günde adam başına 75 g ekmeğe düşüyordu. Orduya, yağ, şeker ve kahve verilmesi öngörülmesine karşın, bunların adı bilinmekteydi sadece.

Çeşitli donatım, araç ve gereçler ve tüketim malları, cepheye büyük bir gecikmeyle ve çoğu kez kullanılmaz veya bozulmuş durumda ulaşıyordu. Tifo salgını orduyu kasıp kavurmaktaydı. Doktor ve ilaç bulmak olanaksızdı. General Liman von Sanders'in tanıklığıyla: "*Ordu şimdi büyük bir yiyecek ve giyecek yoksunluğu çekmektedir ve hemen hemen yalınayaktır. Ordunun giyecek sorunu öyle bir duruma gelmiştir ki, bir çok subay üniforma yerine paçavralara sarınmakta ve tabur komutanları çizme yerine çarık giymektedirler.*" Bundan başka, Enver Paşa'nın başkumandanlığı ve Ludendorf'un sözleriyle onun işten anlamayan yeteneksiz genelkurmayı yüzünden Türk ordusu manevi bir çöküntü içindeydi.

Cephe soysuzlaşmıştı. Asker kaçaklarının sayısı hızla artmaktaydı. Halk, sayısız yoksunlukları ve acıları çekecek durumda değildi artık. Ülkeyi savaştan zamanında bir çıkış kurtarabilirdi.

Rusya'da Ekim Devrimi Türkiye'nin bu savaşı "zafere kadar" sürdürmek politikasından ayrılması için elverişli koşullar yarattı. Sovyet hükûmeti, savaştan ülkelerin hükûmetlerine, "koşulsuz ve ödencesiz barış" önerisiyle çağrıda bulundu. Sovyet yönetiminin barış programı, savaşın acılarını çeken Türk halkının isteklerine uygun düşmekteydi. Fakat halkın acıları, Jön Türk hükûmetini etkilemiyordu. Jön Türklerin, onur kırıcı sonlarından sadece birkaç ay önce, 1918'de planları gereğince, Bakü ve Dağistan üzerine askerî hareketleri, Türk halkına yeni felaketlerden başka bir şey getirmemek bir yana, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışını çabuklaştırdı.⁴³

İTC yönetimindeki nizamî orduda irtikab edilen suistimaller, ordu teşkilatının halk nazarındaki itibarını fevkalâde menfî etkilemiş, zedelemiştir:

Fakat o dönemde [1919-1920 zarfında], Kemalistler, bütün çabalarına karşın düzenli askerî bir güç oluşturmayı başaramadılar. Bağımsızlık savaşına katılanlardan Rahmi Apak'ın anılarında belirtildiği üzere 1919 yılında Batı Anadolu'nun birçok bölgesinde köylüler, askerî birlikleri örgütlemeye gelen subayları köye sokmuyorlardı. Onlara yiyecek vermiyor, bazı yerlerde üstlerine ateş açıyorlardı.

Bütün bunlar, emekçi yığınların, eski orduda, muvazzaf subayların komutasında çalışmak istemediklerinin kanıtıydı. Halkın kendilerini iflasa sürükleyen ve ülkeyi uçurumun kıyasına getiren Jön Türk askerî kliğine nefreti büyüktü. 1920 yazında Anadolu'yu ziyaret eden Sovyet temsilcisi, subaylara duyulan bu nefret konusunda şunları yazıyordu: "*Halk, kendi sözleriyle, ona pek çok acılar çektiren, onu açlığa mahkûm eden ve sorgusuz yargısız Diyarbakır çöllerine sürgüne gönderen subaylardan bütün benliğiyle nefret ediyor. Türk halkı, başlarında bütün ülkenin saygı duyduğu Kemal Paşa'nın bulunmasına karşın, asker bir iktidara artık güven beslemiyor.*"

Halkın subay kadrosuna karşı olumsuz duygularını Türk yazarları da belirtmek zorunda kalmışlardı. Genelkurmay subaylarından Cevdet Kerim şöyle yazıyordu: "*Türkiye daha hiçbir ulusun karşılaşmadığı tehlikelerle karşılaştı. Bu tehlikelerin en ciddisi, savaş sırasındaki bir takım yasadışı davranışlar sonucunda, halkın subaylarımıza duyduğu düşmanlıktır...*" Bir başka Türk yazarı, "*Halkın zihniyeti, -diye yazıyor- bir de ordu noktasından çok güçlük veriyordu. Dünya harbinde yapılan suistimallerden dolayı, ahali orduya karşı kırgın bir vaziyette idi. Hiç kimse asker olmak istemiyor; asker için para vermek istemiyordu... Millî cephelerle çalışanları bu sebeple ciddî muntazam bir askerî teşkilat haline koymak çok güç bir şeydi.*"⁴⁴

⁴³ A. M. Şamsutdinov, *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi*, 1999, s. 16-22. İktibasdaki vurgular tarafımıza aiddir.

⁴⁴ A. M. Şamsutdinov, *Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi*, 1999, s. 133-134. İktibasdaki köşeli parantez "[]" içi ifadeler ve vurgular tarafımıza aiddir.

Teşkilat-ı Mahsusacılardan TBMM Saruhan mebusu Çerkes Reşid'in gayr-ı nizamî harbcılığın ve İslâmî Bolşevikliğin mürevviç olduğu devrede (muhtemelen 1920 yazında) iken meseleyle alakalı şu sözlerini sarfedecektir:

Bugün düşman karşısında yer yer silâha sarılarak, Allah Allah sesleriyle boğuşmaya koşanların hemen hepsi, pek saygıdeğer arkadaşım Şeyh Servet Efendi Hazretleri'nin buyurdıkları gibi, (Hazret-i Muhammed dönemindeki) mutluluk yüzyılının (asr-ı saadet) ortak yaşantısı içinde bulduklarını duyarak, ya şehit ya gâzi diye canlarını feda edercesine döğüşüyorlar. Aralarında bey, efendi, ağa, zengin, fakir farkı görmüyorlar. Ortada mal diye ne varsa, hepsinin ortak malı... Ve bunun böyle olacağını, böyle gideceğini bilerek bu uğurda mücadele ediyorlar. Düzenli Ordu erleri dediklerimiz ise, gözlerimle gördüm, siz de pek âlâ biliyorsunuz ki, kaçak sürüleri hâlinde dağlarda, ormanlarda dolaşıyorlar. Gerçek budur ve yazık ki bundan ibarettir. Bu da gösteriyor ki, bugün Ordu dediğimiz düzenli kuvvetlerle iş görmek artık mümkün değildir, zaman ve şartlar çok değişmiştir. Yıllarca süren bitmez tükenmez savaşlardan bezgin çıkmış olan insanlar, artık şunun bunun komutası ile ateşe atılmıyorlar. Bu nedenle, yapmak istediğimiz devrimin anlamını kavrayabilecek insanlarla elele vererek yepyeni bir örgüt içinde çalışmazsak, inanın Yunanlılarla değil, hatta yer yer patlak veren iç isyanlar ile bile başa çıkamayız... Nitekim Ankara kapılarına kadar gelen isyan dalgalarını durdurup yok edenlerin kimler olduğunu gördünüz..⁴⁵

Harb-i Umumînin *cephe gerisinde de yokluk, karaborsa, rüşvetçilik, savaş zenginlerinin lüks ve israfi, İttihatçılığın en büyük suç hâline getirmiştir. Halk, İttihatçı subaya düşmandır. Savaştan kaçmaktadır. General Erikan'a göre, Millî Kurtuluş Savaşına halk savaş istemediği için savaş denmemiş, "Millî Mücadele" denmiştir!*⁴⁶

Bir başka kaynakta, İTC yönetimi menfî cihetlerinin umumî manzarası şöyle tasvir edilmiştir:

Türkiye'nin Birinci emperyalist Dünya savaşına girişi ülkenin ekonomisi üzerinde son derece ağır bir etki yapmıştır. Bundan en büyük zararı gören de bilhassa köy ekonomisi olmuştur.

Bu arada ülkenin bütün eli silâh tutan erkekleri askere alınmış bu suretle asker mevcudu üç milyonun üstüne çıkmıştı. Bunun sonucu olarak, herşeyden önce köyler çalışan ellerden mahrum kalmışlardı. Bunun dışında, ordunun ihtiyacını gidermek üzere büyük sayıda at, öküz ve inek gibi büyük baş hayvanlara el konmuş bu da köy ekonomisini yıkıma götürmüştür. Bir örnek: 1913 yılında 2.697.348 baş olan öküz ve manda sayısı 1919 yılı sonunda sadece 380 bine düşmüştü. 1913 de, 1.050.580 olan at sayısı 1919 da 630 bine düşmüştür. Savaştan önce Ankara keçilerinin sayısı 2.039.000 idi, diğer keçiler ise 14.424.180 başdı, 1919 da ise her ikisinin toplamı 2.065.000 baştı. Koşum hayvanlarındaki bu kesin azalma arazinin işlenmesi üzerindeki büyük etkisini göstermiştir. Savaşa girinceye kadar Türkiye'nin ekilen arazisi 64 milyon dönümdü. (1 dönüm 913 metre karedir) Savaşın sonunda ise işlenen arazi 25 milyon dönümün üzerinde değildi. Ekin, tütün ve pamuk üretimi de büyük zarar görmüştü. Dört yıllık savaşın Türk sanayii üzerinde de son derece kötü etkileri olmuştur. -Kimya, dericilik, tütüncülük ve tekstil- 1915 yılında 82 sanayi işyeri faaliyetine son vermiştir. Taş kömürü üretimi de hissedilir şekilde düşmüştür. Aynı azalma tuz ve diğer maddelerde de görülmüştür. 1913 de Zonguldak bölgesinde maden kömürü üretimi, 827 bin ton iken 1918 de dörtte bire düşerek 186 bin ton olmuştur. 1914 de tuz üretimi, 210 milyon kilo kadardı. 1918 in sonunda ise bu miktar, 164 milyon kiloya inmiştir.

Türkiye'nin savaşa girişi en büyük darbeyi Türk dış ticaretine indirmiştir. Savaş sırasında, Türkiye bir ekonomik abluka içinde kalmıştı. Türkiye, savaştan önce ekonomisi üzerinde büyük rol oynayan bir çok ülke ile ticaretini kesmek zorunda kalmıştı. (İngiltere, Fransa ve başkaları) Savaşın başlangıcından kısa bir süre önce Türkiye'nin ithalâtı ihracatının iki misliydi. Örnek: 1913 yılında Türkiye 41.749.000 altın liralık ithalât yapmış, buna karşılık 21.436.000 altın liralık ihracat yapmıştır.

⁴⁵ Doğan Avcioğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, 1978, c. 2, s. 568-569.

⁴⁶ Doğan Avcioğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, 1978, c. 3, s. 969.

Savaşın en feci etkisi Türk maliyesine olmuştur. 1918 Ağustosunda devlet borcu inanılmaz bir seviyeye çıkmış 2 milyar 200 milyon Doları bulmuştur. Türkiye'yi ekonomik bakımdan esir eden şey Almanya'nın vermiş olduğu borçlardı. Savaş sırasında, Türkiye kendi müttefiklerinden 800 milyon Dolara yakın borç almıştı. Bu borçların yarısından fazlası (585 milyon Doları) Almanya'da, silâh ve cephane almak üzere sarfedilmiştir. Esasında Türkiye'nin borç hanesine yazılan bu paralar, Alman kreditorlerinin ceplerinde kalıyordu.

Türkiyenin savaşa katılışının en büyük ağırlığını halk tabakaları çekmiştir. Yoksulluk, açlık, hastalıklar, pahalılık, ağır vergiler, salgınlar ve ölüm çalışan Türk milletinin daimi yoldaşları olmuştur.

Savaş yıllarında bir çok mal pazarlardan çekilmiş ortada kalanların değeri de on misli artmıştı.⁴⁷

Ocak 1918. İzmir'deki merkez karargâhından firar edenlerin miktarı mevcudun %30'una yükselmiş durumdadır.⁴⁸

[..] hakikaten Harbin tesirleriyle memleketin hali çok harap bir halde idi; bu durum 1918 de daha da kötüleşmiş ve idarî, ekonomik ve askerî çöküntü her hususta kendini belli etmekte idi.⁴⁹

2 Ocak 1918. İspanya'nın İstanbul Elçisi Arroyo, İspanya Hariciye Nazırına gizli rapor gönderdi. İstanbul'da açlık ve kıtlık var.⁵⁰

6 Ocak 1918. ABD'de münteşir *Chicago Tribune* gazetesi İngiltere mahreçli bir haber neşretti. *Sansüre ve polis raporlarının gizli olmasına rağmen İstanbul'un durumu ile ilgili bilgiler vardır. Buna göre Osmanlı Devleti artık yolun sonuna gelmiştir. Kudüs, şu anda her ne kadar Almanlar ve Genç Türkler tarafından yönetilse de, şehrin ele geçirilmesi önemli bir darbedir. Osmanlı Devleti iflas etmiştir, halkı fakirlik ve yokluk içinde hayat mücadelesi vermeye çalışmaktadır.*⁵¹

22 Ocak 1918. İspanya'nın İstanbul Elçisi Arroyo, İspanya Hariciye Nazırına gizli rapor gönderdi. Buna göre:

Osmanlı siyasi çevreleri; Çanakkale Boğazı ve Adana'ya, aynı anda yapılacak bir düşman saldırısından ve bunu takiben, Adana üzerinden Kıbrıs'a asker çıkarılmasından korkmaktadır. İspanyol elçi Arroyo, böyle bir durumun, asker ve teçhizat eksikliğinden ötürü "Türkleri, Almanya'nın ellerine bırakacağı" görüşündedir. Bununla birlikte, Türkler, yine "kaderlerinin düşman ellerine teslimi" anlamına geleceği için, Bulgar Hükümeti'nin "Büyük Bulgaristan" emelinden de rahatsızlık duymaktadırlar. Söz konusu "Şark Meselesi" olduğunda; Almanya'nın baskısıyla bir araya gelen Osmanlı ve Bulgaristan arasındaki dostluğun, zorlama olduğu daha net ortaya çıkmaktadır. Zira mebusan seçimleri için Sofya Elçiliği'ndeki görevinden ayrılan Ali Fethi Bey'in; İttihat ve Terakki Cemiyeti toplantısında yaptığı açıklamalar, büyük etki yaratmıştır. Buna göre, Bulgaristan; daha I. Dünya Savaşı'na girmeden önce, Almanya'nın temin edeceği her türlü mali, silah ve teçhizat yardımını, iade ya da ödeme yükümlülüğü olmadığına dair garantiler almıştır. Bu bilgi, Cemiyet içinde Hükümet'e karşı kötü bir tepkiye neden olmuş; hatta kabine üyeleri toplantıda, "öngörüsüzlük ve zekâ eksikliğiyle" suçlanmışlardır. Hükümet, oluşan bu kötü izlenimi silmek amacıyla Trakya'nın geri verilmesi konusunda her çareye başvurmuştur. Hatta Bulgar karşıtı ve Türk yanlısı propaganda yapmaları için, bölgeye, 2 ajan gönderilmesine karar vermiştir. Hükümet, Bulgaristan'ın Dobruca konusundaki ısrarının, ülkeye tehdit oluşturmasından korkmaktadır. Zira Trakya olarak söz edilen yer, Dimetoka bölgesini ve hinterlandıyla birlikte Dedeağaç limanını

⁴⁷ Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 28-30. İktibasdaki vurgu tarafımıza aittir.

⁴⁸ *STDİA*, F. 321, Op. 1, Arşiv Ed. 2687, s. 29, 32, 53; Aktaran: Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 42.

⁴⁹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 571.

⁵⁰ Yasemin Türkkân-Tunalı, *İspanyol Diplomatik Kaynaklarına Göre I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Türkiye* [Doktora Tezi], 2016, s. 233.

⁵¹ Şebnem Oğuz-Uzun, *Amerikan Basınında Milli Mücadele Dönemi (1918-1922)* [Doktora Tezi], 2021, s. 77.

kapsamakta; böylelikle yeni Osmanlı-Bulgar sınırı, Dedeâğaç'ın batısındaki Ege Denizi limanı Mustafapaşa'dan geçmektedir. Bu bilgileri aktaran İspanyol diplomatik raporunda; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Bulgaristan'ın elinde bulundurduğu mühimmatı, savaş sonunda Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmasından şüphelendiği ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte, Cemiyet'in tepkisinin bir diğer nedeninin; Bulgaristan'ın Alman yardımlarını hibe yoluyla elde etmesi olduğu söylenebilir. Hâlbuki Almanya; Osmanlı Devleti'ne yaptığı mali yardımları, borç ve kredi olarak sağlamaktadır. Hatta önceki raporlara da yansdığı üzere, henüz savaş sürerken dahi, bu yardımları karşılığında, gıda ve hammadde ihtiyacını Anadolu'dan karşılamaktadır. Son olarak İspanyol diplomasisinin, Bulgaristan'ın Dobruca'yı elde etmesi ve yeni sınırın Ege Denizi'ne uzanması halinde; müttefik olmalarına karşın, eskiye dayanan Osmanlı-Bulgar 'düşmanlığının', Ege Denizi'ne taşınabileceğine işaret ettiği söylenebilir.⁵²

1918(?). Bulgaristan'ın İstanbul Başkonsolosu Koluşev, Başvekil Aleksandr Malinov'a rapor gönderdi. *Aydın ve Bursa vilâyetlerinde asker kaçaklarının sayısının düşünülmecek bir seviyeye 150.000 e yükseldiğini yazıyor. Konya ve Sivas vilâyetlerinde de durumun aynı olduğunu bildiriyor.*⁵³ Ayrıca, *Hükümet gizli bir emirle bütün vilâyetlerdeki mülki ve askeri amirleri topluyarak onlara şu kararı bildirmiştir: Bölgelerinde faaliyette bulunan çetelerin başları ile temasa geçerek onlara, eğer çeteleri ile birlikte Kafkas cephesine gittikleri takdirde şimdiye kadar işledikleri suçların hesabı sorulmayacağı bildirilmelidir. Bu çeteler gittikleri yerlerde faaliyetlerine devamda serbest olacaklardır. Ancak bu faaliyet sadece Sovyet Cumhuriyetleri haklarına karşı olacaktır. Hükümet bu çetelere ayrıca nakil imkânı sağlayacağını, yoldaki işçilerinin kendileri tarafından sağlandığı gibi silâh ve teçhizat ta verileceğini vaatmiştir.*⁵⁴

Mehmed Selâhaddin: *Talât Paşa kabinesi hapishanelerdeki katilleri, canileri çıkarıp, İttihat cemiyetinin en azgın fedâilerinin başkanlığında çeteler kurdurmuş ve bu çetelerle binlerce Müslüman ve Hristiyan köylerini soydurmış, birçok mazlum milleti helak edip yere sermişlerdir.*⁵⁵

İspanyol *El Sol* gazetesinin 15 Şubat 1920 tarihli nüshasından:

İstanbul'da Jöntürklerin idaresi devam ederken, savaşın son yılında "Kara Pençe" namıyla tanınan bir vampirler örgütü kurulmuş ve bu dernek yaşamsal ürünler üzerinde spekülasyonlara başlamıştır. Bu örgütün üyelerinin büyük kısmı Yunanlılar, Ermeniler ve İranlılardı. Bu örgütün yaptığı spekülasyonlar nedeniyle fiyatlarda fahiş artışlar yaşandı. Geçen hafta, buğday ve unun bozulmaya başladığı gerekçesiyle, ekmeğin fiyatı % 10 arttı. Ancak, Anadolu demiryolunun başlangıcı olan Haydarpaşa'daki vagonlarda 10.000 ton, diğer istasyonlarda bekleyen 40.000 ton buğday vardı. Kara Pençe ile işbirliği içerisinde bulunan görevliler ise bu bilgiyi yalanlıyorlardı. Kendilerine farklı gerekçelerle ne Türk idareciler ne de İngiliz yetkilileri dokunmuyorlardı. İstanbul'da yaşanan bu spekülasyonlar, bu şehrin dünyanın yaşaması en pahalı şehri olmasıyla sonuçlandı. Tanınmış yiyicilerin ve her türden malzemenin satıldığı hangarların olduğu Viyana'dan ve Budapeşte'den daha pahalıydı.⁵⁶

6 Şubat 1918. İspanya'nın İstanbul Fevkalade Elçisi Arroyo, İspanya Hariciye Nazırına gizli rapor gönderdi. *1918 yılının Şubat ayında, Bulgar cephesinin dağılma ihtimaline karşı, Alman ve Osmanlı*

⁵² Yasemin Türkkân-Tunalı, *İspanyol Diplomatik Kaynaklarına Göre I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Türkiye* [Doktora Tezi], 2016, s. 237-238. İktibasdaki vurgu tarafımıza aittir.

⁵³ *STDİA*, F. 176, Op. 3, Arşiv Ed. 1170, s. 7-8; Aktaran: Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 42.

⁵⁴ *STDİA*, F. 176, Op. 3, Arşiv Ed. 1170, s. 7; Aktaran: Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 43-44.

⁵⁵ Mehmed Selâhaddin Bey, *İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim*, 2017, s. 141.

⁵⁶ Esin Tüylü-Turan, *İspanyol Basınında Türk Milli Mücadelesi (1918-1923)* [Doktora Tezi], 2019, s. 146. İktibasdaki vurgu tarafımıza aittir.

kuvvetleri, İstanbul ve Boğazların savunusu için bazı tedbirler almıştır. İstanbul Temsilcisi Arroyo, bu hazırlıklara karşı Osmanlı Hükümeti'nin, savaşın sonucundan çok emin olduğuna dikkat çekmektedir. Hatta bu iyimser yaklaşım, Hariciye Nazırı Vekili Halil Bey'in Meclis'te ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın "Yavuz" gemisini ziyaretinde yaptıkları konuşmalarına da yansımıştır. İspanyol diplomat, bu konuşmaların Türk basınında yer almazken, Alman gazetesi "L'Osmanscher Lloyd'da yayınlanmasını; Almanya Büyükelçiliği ve Osmanlı Hükümeti arasındaki gerginliğin kanıtı olarak görmektedir. Hükümet, konuşmaların içeriğini saklamaya çalışmakta, Almanlarsa bu tür haberleri; tüm Nezaret'te "en-az-Alman-dostu" olduğu bilinen Cemal Paşa'yı rahatsız etmek için yayınlamaktadır. Aynı gazete daha önce de; Cemal Paşa'nın karısının, bir sergi yapmak üzere Macar stilistlere elbise ve şapka modelleri sipariş ettiğine dair bir haber yayınlamıştır. Almanya Büyükelçisi, gazetenin bu nedenle 3 gün kapatıldığını; Hükümet'in bu kararı, "ülke savaş ve açlık içindeyken paranın böyle harcanmasının doğru olmadığı" gerekçesiyle aldığı teyit etmiştir.⁵⁷

Nisan 1918. Otto Liman von Sanders: Irak'taki VI. Ordu'da görevli Alman subaylarının Prusya Harbiye Bakanlığına gönderdikleri raporda, 1918 Nisanında sona eren kışta 17 bin erin açlık ve soğuk yüzünden öldüğü bildirilmektedir.⁵⁸

3 Haziran 1918. ABD'de münteşir *The Washington Post* gazetesi yazıyor: Savaş şartları insanları zorluyor. Osmanlı Devleti'nin ekonomik durumu çok kötü bir hal almıştır, temel gıda ürünlerinin sağlanabilmesi konusunda ciddi problemler yaşanmakta hatta kıtlık çekilmektedir. Nüfusun çok büyük bir bölümü fakirlik ve yoklukla mücadele etmeye çalışıyor.⁵⁹

8 Ağustos 1918. Bulgaristan'ın İstanbul Başkonsolosu Koluşev, Başvekil Aleksandr Malinov'a rapor gönderdi: Anadolu'da adeta bir askeri teşkilât halinde takım ve bölüklere ayrılmış eşkiya birlikleri kol gezmekteler. Bunların hepsi ordudan firar edenlerden kurulu. Başlarında yine kendileri gibi firari assubaylar bulunuyor. İçlerinde ordu malı makineli tüfeklere sahip olanlar da var.⁶⁰

14 Ağustos-14 Eylül 1918. Von Sanders: Firarlar ise, kuşku verecek ölçüde artmış bulunuyordu. VIII. Ordu'da kaçak sayısı 1100 kişiye çıkmıştı. Bu kaçaklar yakalandıklarında daima yeteri kadar yiyecek verilmemesinden, çamaşır ve ayakkabıları olmamasından ve elbiselerinin yırtıklığından yakınıyorlardı.⁶¹

29 Eylül 1918. ABD'de münteşir *The Washington Post* gazetesi yazıyor: Osmanlı Devleti çok ciddi bir borç batağındadır, nüfusunun çeyreğini savaşın neden olduğu katliamlar, açlık ve salgın hastalıklar nedeni ile kaybetti. Birçok kadın bakamadıkları gerekçesi ile çocuklarını yerel yöneticilere teslim etmek istiyor ve çocuklarımıza siz sahip çıkın diye İstanbul yönetimine sesleniyor. Yönetim, özellikle Anadolu illerinde halkın geçiminin daha kolay olması için çabalyor. Ancak yüksek enflasyon ve ülkenin borç yükü nedeni ile alım gücü çok düşmüştür.⁶²

Eylül 1918. 1918 Eylülü başlarında 17. Kolordunun 61. Tümenine bağlı 147. Alayı Suriye cephesine gitmeyi reddediyordu. Bu durum karşısında tümenin diğer alaylarının da moral bozukluğunu önlemek üzere bu alay Trakya'ya sevk edildi. Alay, Manisa'dan geçtiği sırada bir isyan çıkmış ve askerler Bellik ve

⁵⁷ Yasemin Türkkân-Tunalı, *İspanyol Diplomatik Kaynaklarına Göre I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Türkiye* [Doktora Tezi], 2016, s. 236-237. İktibasdaki vurgu tarafımıza aittir.

⁵⁸ Doğan Avcioğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, 1978, c. 3, s. 961.

⁵⁹ Şebnem Oğuz-Uzuner, *Amerikan Basınında Milli Mücadele Dönemi (1918-1922)* [Doktora Tezi], 2021, s. 80.

⁶⁰ *STDİA*, F. 321, Op. 1, Arşiv Ed. 2687, s. 53; Aktaran: Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 42.

⁶¹ Doğan Avcioğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, 1978, c. 3, s. 964.

⁶² Şebnem Oğuz-Uzuner, *Amerikan Basınında Milli Mücadele Dönemi (1918-1922)* [Doktora Tezi], 2021, s. 82-83.

*Kebir köyleri yanında bir isyan karargâhı kurmuşlardı. Bunlara, Manisa garnizonundaki askerler de iltihak etmiştir. Askerler, subaylarından bir yıllık ev izni ve cepheye sevkedilmeyeceklerine dair teminat aldıktan sonra kıtalarına dönmeyi kabul etmişlerdir.*⁶³

*Bir çok yerlerde askerler, ordudan kurtulmak için birbirlerine zührevi hastalıklar bulaştırıyor ve kendi kendilerini yaralıyorlar. Bir örnek Kafkas cephesindeki 46. Taburda 20-30 kendi kendini yaralama olayının tesbiti gösterilebilir.*⁶⁴

*Eylül 1918 itibarıyla Talat ve Enver Paşalar, Türkistan ahalisinden alınan efrat ile Türk ordusundaki kayıpları kapatmayı da tasarlamışlardı. Bu yoldaki tasarıları ise, kendilerinin Türkistan ahvali hakkında en küçük bir bilgileri olmadığını açıkça göstermektedir. Çünkü Türkistan ahali Rus idaresinde hiçbir askeri hizmete tabi tutulmadıklarından, bunların askeri talim ve terbiyesi ayrıca mühim bir mesele teşkil edecekti ve kısa bir zamanda halledilmesi imkânsızdı.*⁶⁵

Ekim 1918. *Bulgarların harpten çekilmeleriyle Türkiye'nin zaten fena olan durumu büsbütün kötüleşti. Cephenin her kesiminde çöküntü belli oluyordu. 500 bine yakın asker kaçağı vardı; bunlardan birçoğu müselleh çeteler halinde memleketin içinde soygunculuk yapmakta ve memleketin asayişini gidermekte idiler. Ekonomik çöküntü ise azamî dereceye ulaşmıştı. İhtikâr ve her türlü yolsuzluk almış yürümüşü. Askerî mağlubiyetler ve memleket içindeki zor durum karşısında İttihat ve Terakki Cemiyetinin ve bilhassa Enver Paşa'nın prestiji epey sarsılmıştı. Talât Paşanın Sadarete gelmesini müteakip, matbuata tanınan nisbi bir hürriyet tesiriyle, İstanbul gazetelerinde, hükümet icraatı tenkit edilmeğe başlamış ve bazen sert yazılar dahi intişar etmekte idi. Hatta Enver Paşa'nın şahsına karşı yöneltilen yazılar dahi çıkmakta idi.*⁶⁶

30 Ekim 1918. İTC artçısı Müşir Ahmed İzzet (Furgaç) Kabinesinin başmurahtas olarak görevlendirdiği Bahriye Nâzırı Teşkilat-ı Mahsusacı Çerkes Hüseyin Rauf (Orbay), Mondros Mütarekenamesini imzaladı.

Firarîler meselesi: *Mesela, mevcut istatistikî verileri eleştirel bir karşılaştırmaya tabi tutan Edward Erickson savaşın tamamı boyunca toplam firari sayısının 500.000 civarında olduğunu tespit etmektedir.*⁶⁷ Bir ölçek teşkil etmesi bakımından şu verileri nazar-ı dikkatlere getirebiliriz: Genel seferberlik ilânı ile ilk anda silâh altına alınan 600.000 kişilik kuvvet 1916 son baharında 3 milyonu aşmıştı.⁶⁸ Zürcher'in verdiği bilgiye göre Osmanlı ordusundaki firari oranı %20'lere varırken Avrupa'da seferber edilen orduların yüzde 0.7 ile yüzde 1'i kadarı asker kaçağıydı.⁶⁹

Firarîlik meselesinde iç savaş sonrası Sovyet Rusya ile İTC Türkiyesi mukayesesi: *Ordudaki çözülmenin çarpıcı bir göstergesi Eylül 1917'de en azından bir milyon firarinin bütün Rusya'da dolaşıyor olmasıydı.*⁷⁰ Rusya'da Cihan Harbi boyunca 12.000.000 kişi seferber edilmişti.⁷¹ Rusya'daki firarîlerin toplam sayısını

⁶³ Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 40.

⁶⁴ Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 41.

⁶⁵ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 524.

⁶⁶ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 573.

⁶⁷ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, 2015, s. 272.

⁶⁸ Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 22.

⁶⁹ Hakan Yaşar, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Firari Askerler Sorununa Dair Genel Bir Değerlendirme*, 2016, s. 8.

⁷⁰ Jay Winter, Geoffrey Parker & Mary R. Habeck, *I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl*, 2012, s. 50.

⁷¹ Andrew Wiest, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, 2022, s. 320.

savaş bitiminde de 1 milyon ittihaz ederse, firarîlik en az (takriben) %8,3 oranında gerçekleşmişti denilebilir.

Firarîlik meselesi: Almanya ile İTC Türkiyesi mukayesesi. [Alman] Resmi tarihe göre, savaşın son aylarında firar etmiş asker sayısı 1 milyondur.⁷² Almanya'da Cihan Harbi boyunca 11.000.000 kişi seferber edilmişti.⁷³ Almanya'daki firarîlerin toplam sayısı en az 1 milyon idi. O halde firarîlik en az (takriben) %9,1 oranında gerçekleşmişti denilebilir.

*Türkiye'nin içinde bulunduğu dört yıllık savaş, Türk halkına sadece felâket ve bahtsızlık getirmişti. Silâh altına 3 milyon kişiden 800 bini ölmüştü.*⁷⁴

31 Ocak 1919. İstanbul'daki ABD Komiseri Lewis Heck, Washington'a rapor gönderdi:

İstanbul'da, hayat pahalılığında ilk büyük artış 1917 Temmuz ayında görülüyor. O zaman, özel ve doğal nedenlerin etkisiyle birçok maddenin fiyatı yaklaşık yüzde 1000 oranında artmıştır. Doğal neden, kaynakların azlığı, ulaşım güçlükleri, enflasyon ve abluka dolayısıyla ithal malları stoklarının eriyişidir. Özel neden ise, ülkenin ürettiği birtakım malları pazarlayan dairelerin davranışları ve taşıma konusunda çok yüksek rüşvet istemeleridir. Bu özel ve doğal nedenler Küçük Asya'dan gelen ürünleri, Avusturya, Macaristan ve Almanya'dan ithal edilen maddeleri, ve en önemlisi şekerin gelişini etkilemiştir.

Bir ölçüde başaniyla dağıtımı yapılabilen tek yiyecek maddesi, ekmeğ olmuştur. 1917 yaz aylarında, kimi zaman, günlerce mısır unuyla "vesika" ekmeği çıkarıldı. Çok kötü nitelikteydi. 1917 sonbaharında tayınların denetimini askeri yetkililer üzerlerine aldılar, bir yandan daha düzenli yönetim altında, bir yandan da yeni ürün nedeniyle ekmeğin durumu düzeldi. Bu düzelme çok sürmedi ve 1918 yazında ekmeğin durumu bir yaz önceki kadar kötüleşti.

Ekmeğin dışında şeker, peynir, kibrit, zeytin ve patates dağıtımı yapıldı. Ama bunlar ne düzenli bir biçimde, ne de yeteri kadar dağıtılmıştı. Üç ayda bir, adam başına bir librenin dörtte üçü kadar şeker, okkası 20 kuruştan dağıtılmıştır. Oysa şekerin okkası, aynı zamanda karaborsada 200 kuruşa satılıyordu. Bu da bize, işin içinde olan kişilerin nasıl büyük çıkar sağlayabileceklerini göstermektedir. Aynı çıkar konusu, Avusturya parasının düşük olması nedeniyle belirlemiştir. Türk parasıyla Avusturya'da bir kilo şeker 7 ya da 8 kuruşa gelmektedir.

[..] Terkos Gölündeki pompa istasyonu bozulduğu için su hizmeti de 1918 yılı içinde çok bozuk yürümüş, her hafta ancak birkaç gün su akmıştır. Her gün saatlerce suların akmadığı olmaktadır. Su çok azdır ve sokak temizliği için kullanılamamaktadır. [..]

Savaş süresince ve özellikle son iki yılda, yetkililerle ilişkileri uygun olan ya da hükümette bulunan birtakım kişiler, büyük servet edinmişlerdir. Halkın yüzde 95'inin içinde bulunduğu yoksullukla karşılaştırıldığı zamanı bazı kişilerce yapılan servet inanılmayacak düzeye çıkmaktadır. Mütarekeden önce bu yeni zenginler kendilerini pek belirgin duruma sokmuşlardı, ama bugünlerde siyasal ya da başka nedenlerle daha az gösterişli yaşamaktadırlar. İçlerinden çoğu paralanını tarafsız ülkelerde, ya da Avusturya ve Almanya'da bağladıkları için, nakit sıkıntısı çekmeye başlamışlardır. [..]⁷⁵

28 Temmuz 1919. 3'üncü Kolordu Kumandanı Miralay Salahaddin (Köseoğlu), Sivas'a muvasalat etti: [..] *harbi fena idare eden İttihatçılardan nefret ediliyor* [..]⁷⁶

⁷² Jay Winter, Geoffrey Parker & Mary R. Habeck, *I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl*, 2012, s. 290.

⁷³ Andrew Wiest, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, 2022, s. 320.

⁷⁴ Stefan Velikov, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, 1969, s. 44.

⁷⁵ Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, 2011, s. 3-6. İktibasdaki vurgular tarafımıza aiddir.

⁷⁶ Ahmet Demirel, *Salâhattin Köseoğlu'nun Milli Mücadele Hatıraları*, 2017, s. 139.

4-11 Eylül 1919. Sivas Kongresi gerçekleştirildi. Kongre yemin metninden: [...] *vatanın bugün uğradığı belâ ve felâketlere sebep olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin canlandırılmasına çalışmayacağıma* [...] *vallahi billâhi...*⁷⁷

1 Temmuz 1922. Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçiliği memuru (muhtemelen Tatar İsmailov) tarafından tutulan 1 Temmuz 1922 tarihli günlük kaydına göre, Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası rüesasından sabık TBMM Tokat mebusu Nâzım (Resmor/Öztelli) şöyle söylemiştir: [...] *Eski savaş halkın ümitlerini suya düşürdü. Bu durum halkın gözünü açtı ve o zamanki İttihatçı hükûmete karşı düşmanca tutuma zorladı.* [...] ⁷⁸

4 Şubat 1923. Ahmet Agayev (Ağaoğlu), Sovyet Rusya Ankara Büyükelçiliği yetkilisi Pleskov'la gizli görüşüyor. Dedi ki: *Genel olarak önde gelen bütün İttihatçılar halk içinde dayanak bulamıyor; halk önceden yaşadığı yoksulluğu onlara bağlıyor. İttihatçıların otoritesi ikinci sınıf olarak kaldı.*⁷⁹

23 Temmuz 1926. Sabataycı Doktor Şefik Hüsnü (Deymer), Komünist Enternasyonal Yürütme Kurulu Haber Alma Birimine 482 numaralı rapor gönderdi. İTC yönetiminin adı yolsuzluklara karışmıştı.⁸⁰

Tematik İktibaslar

İTC Harb Kabinesi Seçkinleri ile Halk Arasındaki Sınıfsal Farika

Ferik Ahmed Cemal'in (Paşa) özel kalemlerinden Falih Rıfkı Atay:

[...] Kara Kemal'in ve İttihadçıların pek haklı ekonomiyi millileştirme politikaları ister istemez harp zengini türediler yaratmıştı. Operet artisti Miloviç'in döşeği[nin] banknotla döşendiği herkesin ağzındaydı. Bir elektrik idaresi kâhyası her gün Büyükada'ya özel yatı ile geliyor, Berlin'e gittiği vakit birinci sınıf otellerde daire değil, kat tutuyordu. Levazım reisinin yolsuzluğu dillerde destandı. Dörtte üçü yalan bile olsa değiştirilmesi lazımdı. Enver Paşa:

-Dokunamam, ordu durur, diyordu.

Mütarekede bir gün bana:

-Ben bu ellerimde iki milyon lira gördüm, diyen eski Selanik milletvekili Karasu, milli milyonerler arasına katılmıştı. Sinyosoğlu'nun pek güzel hanımı mütarekeden sonra doğru Yunanistan'a giden kocasını "millileştirmişti!" Şeyhülislam Hayri Efendi saray başkâtibinin hatıralarında okuduğuma göre, bir gün sofrasındaki yiyecekler sefahatini görünce utancından Enver Paşa'nın davetini bırakıp gitmişti. O sıralarda İstanbul halkına eşek eti yedirildiği, bizzat yedirmiş olan hekim dostumuz tarafından itiraf edilmiştir. [...] ⁸¹

⁷⁷ Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, 1978, c. 2, s. 529. Delegelerin çoğunluğu, İTC merkez komitesi muhalifi İttihadçılardır.

⁷⁸ Erden Akbulut & Mete Tunçay, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923)*, 2007, s. 235.

⁷⁹ Mehmet Perinçek, *Türk-Rus Diplomasisinden Gizli Sayfalar*, 2011, s. 148.

⁸⁰ Mehmet Perinçek, *Türk-Rus Diplomasisinden Gizli Sayfalar*, 2011, s. 181.

⁸¹ Falih Rıfkı Atay, *Batış Yılları*, 2012, s. 113-114.